

قلمروهای مؤثر ژئوپلیتیکی در توسعه و امنیت در منطقه جنوب شرق جمهوری اسلامی ایران

مسعود پورعلی^۱، روح الله حاتمی^۲، امیر گمنام^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۰۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۰۵

چکیده

منطقه جنوب شرق جمهوری اسلامی ایران، به واسطه مرزهای گسترده خاکی و آبی و نزدیکی به مسیرهای بین‌المللی، یکی از نقاط کانونی ژئوپلیتیکی کشور محسوب می‌شود، اما این منطقه همواره با چالش‌هایی مانند عقب‌ماندگی در زیرساخت‌ها، نابرابری اقتصادی، شکاف اجتماعی و ناامنی مرزی روبه‌رو بوده است. تجربه تاریخی و مطالعات نظری نشان داده‌اند که تحقق توسعه پایدار در مناطق مرزی مستلزم درک عمیق از عوامل ژئوپلیتیکی است؛ زیرا آنچه در اختیار منطقه است (موقعیت جغرافیایی، منابع طبیعی، کریدورهای ترانزیتی) اگر همراه با هماهنگی امنیتی و حکمرانی مؤثر نباشد، ممکن است به منبع تهدید تبدیل شود. این پژوهش با هدف شناسایی و تحلیل عوامل ژئوپلیتیکی مؤثر بر توسعه همه‌جانبه و امنیت پایدار در منطقه جنوب شرق ایران انجام شده است. رویکرد تحقیق کیفی است و روش آن توصیفی-تحلیلی بر مبنای مطالعه اسناد، مقاله‌ها، گزارش‌های رسمی و فیش‌برداری است. تحلیل محتوایی داده‌ها نشان می‌دهد که مؤلفه‌هایی مانند موقعیت ژئوپلیتیکی (دسترسی به آب‌های آزاد)، ژئواکونومیک (دسترسی به کریدور شمال-جنوب، منابع معدنی، انرژی تجدیدپذیر)، انسجام اجتماعی-فرهنگی (تنوع قومی، مشارکت محلی)، مؤلفه امنیتی (قاچاق، گروه‌های تروریستی) و مؤلفه روابط منطقه‌ای و سیاست خارجی (تعامل مرزی، توافقات ترانزیتی منطقه‌ای) به عنوان عوامل کلیدی تعیین‌کننده تأثیرگذار شناسایی شدند. یافته‌ها حاکی است که تعامل میان این مؤلفه‌ها، به ویژه تلفیق توسعه و امنیت، برای تأمین امنیت پایدار و رشد منطقه‌ای حیاتی است؛ به گونه‌ای که ضعف هر یک می‌تواند عامل بازدارنده در مسیر توسعه و ثبات باشد.

واژگان کلیدی: بسیج، توسعه پایدار، امنیت، ژئوپلیتیک

^۱ دانشجوی دکتری رشته ژئوپلیتیک و ژئواستراتژی دانشگاه عالی دفاع ملی. نویسنده مسئول

^۲ دانشجوی دکتری دفاع مقدس دانشگاه عالی دفاع ملی

^۳ دانشجوی دکتری رشته مدیریت دفاعی دانشگاه عالی دفاع ملی

مقدمه

منطقه جنوب شرق جمهوری اسلامی ایران، به واسطه مرزهای گسترده خاکی و آبی و نزدیکی به مسیرهای بین‌المللی، یکی از نقاط کانونی ژئوپلیتیکی کشور محسوب می‌شود، اما این منطقه همواره با چالش‌هایی مانند عقب‌ماندگی در زیرساخت‌ها، نابرابری اقتصادی، شکاف اجتماعی و ناامنی مرزی روبه‌رو بوده است. تجربه تاریخی و مطالعات نظری نشان داده‌اند که تحقق توسعه پایدار در مناطق مرزی مستلزم درک عمیق از عوامل ژئوپلیتیکی است؛ زیرا آنچه در اختیار منطقه است (موقعیت جغرافیایی، منابع طبیعی، کریدورهای ترانزیتی) اگر همراه با هماهنگی امنیتی و حکمرانی مؤثر نباشد، ممکن است به منبع تهدید تبدیل شود. از دید برخی از پژوهش‌های انجام شده در این خصوص، اغلب امنیت و توسعه به تفکیک بررسی می‌شوند، اما کمتر مطالعه‌ای به صورت تلفیقی به بررسی نقش ژئوپلیتیک در همگرایی امنیت و توسعه پرداخته است. این خلأ به ویژه در مورد منطقه جنوب شرق جمهوری اسلامی ایران جدی‌تر است. پژوهش حاضر درصدد است تا با تمرکز بر این منطقه حساس، ترکیبی از عوامل ژئوپلیتیکی که بر توسعه و امنیت تأثیر دارند را شناسایی کند و چارچوب تحلیلی عرضه کند. امید است که نتایج این مطالعه بتواند به طراحی سیاست‌های منطقه‌ای و امنیتی هوشمندانه کمک نماید و جنوب شرق را از منطقه‌ای حاشیه‌ای به منطقه‌ای جهش‌ساز در اقتصاد و ثبات تبدیل کند.

مسئله اصلی این پژوهش این است که باوجود اهمیت استراتژیک منطقه جنوب شرق، مطالعات تحلیلی جامع درباره عوامل ژئوپلیتیکی مؤثر بر توسعه همه‌جانبه و امنیت پایدار در این منطقه (به ویژه با نگاه تلفیقی) محدود است. در این رابطه می‌توان گفت برخی تحقیقات به موارد جزئی (مثلاً عنصر امنیت یا عنصر اقتصادی) پرداخته‌اند و از منظر ژئوپلیتیکی کلیت منطقه را تحلیل نکرده‌اند و بسیاری دیگر به سطح کلان یا ملی اکتفا کرده‌اند بدون تأکید بر ویژگی‌های منطقه‌ای جنوب شرق. با توجه به این موضوع چالش‌های عینی منطقه یاد شده را به شرح زیر می‌توان بیان داشت: مرز گسترده و ضعف کنترل مرزی: در مناطق مرزی جنوب شرق ایران، مرزها به دلایل گستردگی جغرافیایی، فرهنگی و ضعف ساختاری، مرزهایی

آسیب‌پذیرند. این امر امکان عبور قاچاق کالا، مواد مخدر و افراد را تسهیل کرده و تهدیدی برای امنیت و یکپارچگی منطقه‌ای ایجاد می‌کند. نابسامانی امنیتی و حضور گروه‌های مسلح محلی: در استان سیستان و بلوچستان، فعالیت گروه‌هایی مانند جیش‌العدل، حرکت‌های شورشی و ناامنی‌های محلی، پدیده‌ای ملموس بوده است. این وضعیت عاملی بازدارنده برای سرمایه‌گذاری و توسعه است (ابراهیم‌زاده، ۱۳۹۹: ۱۴۹).

ضعف زیرساخت ترانزیتی و لجستیکی: اگرچه ظرفیت ترانزیتی منطقه به‌ویژه در مسیر ایران، پاکستان و چین وجود دارد، اما ضعف راه‌ها، تأخیر در توسعه بنادر و شبکه راه‌آهن، به‌علاوه ریسک امنیتی، مانع تحقق این ظرفیت شده است. پتانسیل منابع طبیعی نه بهره‌برداری‌شده: منطقه جنوب شرق دارای ذخایر معدنی و ظرفیت انرژی تجدیدپذیر است. اما به خاطر ضعف در تضمین امنیت سرمایه، نبود مشوق اقتصادی و مشکلات مدیریتی، این منابع به شکل مطلوب بهره‌برداری نشده‌اند (خلیلی، ۱۳۹۹: ۴۵).

تنوع قومی، ادراک محرومیت و انسجام اجتماعی ضعیف: یکی از عناصر مهم در مطالعات منطقه‌ای، ادراک تبعیض و تفاوت توسعه منطقه‌ای است. اگر مردم احساس کنند سیاست‌ها ناعادلانه اجرا می‌شوند، حساسیت قومی افزایش می‌یابد و موانعی برای امنیت و پذیرش سیاست‌ها ایجاد می‌کند (جهان‌تیغ، ۱۴۰۰: ۷۶).

تعامل منطقه‌ای، رقابت قدرت‌ها و مداخلات خارجی: کرانه مکران موقعیتی استراتژیک برای رقابت ژئوپلیتیکی در سطح منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای. اگر ایران نتواند سیاست فعال و متوازن منطقه‌ای اتخاذ کند، ظرفیت منطقه در مقابله با فشارهای خارجی ضعیف خواهد ماند (ابراهیم‌زاده، ۱۳۹۹: ۱۶۲).

در مجموع، اگر سیاست‌گذاران منطقه‌ای و ملی، تنها بر یک بعد (مثلاً امنیت یا اقتصاد) تمرکز کنند و تعامل میان مؤلفه‌ها را نادیده بگیرند، ممکن است توسعه‌ای نابسند و ناامنی مزمن در جنوب شرق تقویت شود. این امر نگران‌کننده است، چرا که نقشه ژئوپلیتیکی منطقه امکان

فرصت‌های عظیمی را پیش روی کشور می‌گذارد که اگر مدیریت نشود، تهدید خواهد بود. بر این اساس مسئله پژوهش حاضر این است که کدام عوامل ژئوپلیتیکی کلیدی در جنوب شرق ایران هستند که اگر شناسایی و مدیریت شوند، می‌توانند به معادله توسعه و امنیت پایدار منطقه کمک کنند؟ پاسخ به این پرسش می‌تواند به بازطراحی سیاست‌های منطقه‌ای و امنیتی کمک کند.

مبانی نظری

تحقیقات انجام شده مرتبط با تحقیق حاضر:

محمدابراهیم کاظمی بیدختی، مجتبی مقصودی و رضا جلالی (۱۴۰۳)، عوامل مؤثر بر تقویت امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران در مدیریت تهدیدهای امنیتی منطقه جنوب شرق کشور این پژوهش ضمن رصد و احصای تهدیدات امنیتی در منطقه جنوب شرق، سعی دارد به این پرسش بنیادین پاسخ گوید که عوامل مؤثر در ارتقای امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران در چالش با تهدیدات منطقه جنوب شرق کشور کدامند؟ فرضیه این پژوهش بر این مدار سازمان می‌یابد که «آنچه در شرایط کنونی و در منطقه جنوب شرق، می‌تواند ضامن برقراری امنیت گردد، تکیه بر امنیت هوشمند مبتنی بر سه عنصر ارتقای آگاهی‌های اجتماعی، توسعه اقتصادی و ایجاد امنیت مردم‌محور بوده و از این طریق امکان‌پذیر است». یافته‌ها نشان می‌دهند که تمرکز بر تولید امنیت نرم و رهایی از رویکرد «سخت» بهترین روش برای تقویت امنیت و وحدت منطقه است.

رضا جهان‌تیغ، (۱۴۰۰). بررسی عوامل ژئوپلیتیکی مؤثر بر همگرایی قومی-مذهبی منطقه‌ی جنوب شرق کشور نویسنده در این پژوهش بیان داشته است منطقه جنوب شرق ایران، سواحل مکران با توجه به ظرفیت‌های ژئوپلیتیکی و ژئواکونومیکی یکی از نقاط کلیدی در دریای عمان می‌باشد و به عنوان پاشنه آشیل توسعه کشورهای محصور در خشکی (آسیای میانه - روسیه و افغانستان) می‌باشد. تصور اقوام جدای از حوزه جغرافیایی و محل استقرارشان تصوری باطل است. تفاوت تحقیق آن‌ها با پژوهش ما این است که تمرکز بر

پتانسیل اقتصادی منطقه است و کمتر به مؤلفه امنیتی و ژئوپلیتیک می‌پردازد؛ در پژوهش حاضر این مؤلفه‌ها ادغام شده‌اند.

یاشار ذکی و فاطمه سلیمی، (۱۳۹۹). بررسی وضعیت ژئوپلیتیک قاچاق مواد مخدر و تاثیر بر امنیت جنوب شرق ایران نویسندگان بیان داشته‌اند که امنیت نقاط مرزی یکی از اهداف مهم هر کشور به شمار می‌رود لذا با روش توصیفی-تحلیلی ضمن تبیین ژئوپلیتیک مواد مخدر در استان سیستان و بلوچستان به بررسی امنیت مرزهای جنوب شرق ایران پرداخته‌اند. تفاوت تحقیق آن‌ها با پژوهش ما این است که آن‌ها به مقوله مواد مخدر و قاچاق اشاره داشته اما پژوهش ما نگاه ژئوپلیتیکی دارد. تفاوت اصلی پژوهش حاضر این است که: به تلفیق کامل میان سه بُعد ژئوپلیتیکی-امنیتی-توسعه‌ای می‌پردازد؛ تمرکز بر مرزهای آبی و خاکی استان سیستان و بلوچستان به صورت جامع‌تر است؛ تعامل میان مؤلفه‌ها (نه فقط ارائه فهرست عوامل) مد نظر قرار می‌گیرد بلکه بر وزن تأثیر و رتبه‌بندی عوامل تأکید دارد تا اولویت سیاست‌گذاری منطقه‌ای قابل استخراج باشد.

بسیج: واژه بسیج در فرهنگ فارسی عمید به معنی سامان، اسباب، آمادگی نیروی نظامی و ساز و سامان جنگ تعریف شده است (عمید، ۱۳۷۳: ۲۶۹). در مواردی نیز بسیج به معنای افزایش سطح امکانات و مقدرات ملی در راستای مواجهه با شرایط اضطراری نیز استفاده شده است. با این حال از لحاظ کاربردی، بسیج همان نیروی داوطلب مردمی محسوب می‌شود (بزرگ‌زاده، ۱۳۷۷: ۶).

معمار کبیر انقلاب اسلامی حضرت امام خمینی (ره) در خصوص بسیج فرموده‌اند: «بسیج مدرسه عشق، مکتب شاهدان و شهیدان گمنامی است که پیروانش بر گلدسته‌های آن اذان شهادت و رشادت سر داده‌اند، بسیج میقات پابرهنگان و اندیشه پاک اسلامی است که تربیت‌یافتگان آن نام و نشان‌شان را در بی‌نشانی و گمنامی گرفته‌اند.» (امام خمینی، ۱۳۶۱: ۱۹۴).

رهبر معظم انقلاب اسلامی (مدظله‌العالی) نیز درباره بسیج بیانات زیادی داشته که از جمله می‌توان به این فرمایش اشاره کرد: «بسیج شامل؛ تمام نیروهای مؤمن اعم از زن و مرد که

پرشور، توانمند و بانگیزه، توانایی دفاع از این انقلاب و کشور را دارند». ایشان همچنین بیان داشته‌اند: «بنده نیز همانند امام راحل‌مان از خداوند می‌خواهم و آرزو مندم با بسیجیان عزیز محشور شهوم. در کشور ما باید ارتش بیست میلیونی به معنای واقعی کلمه، تحقق پیدا کند و این مهم تنها با جذب و سازماندهی امکان‌پذیر می‌باشد. در حقیقت، بسیج پدیده‌ای است انقلابی که آحاد ملت و مخصوصاً مسئولین جامعه باید همیشه متوجه قدر و منزلت آن باشند. در واقع با قوی شدن بسیج، دیگر هیچ نیرویی در این دنیا جرئت تعرض به کشور و انقلاب را نخواهد داشت» (نیل‌فروشان، ۱۳۹۷: ۵۶).

در یک نگاه کلی بسیج به مفهوم ساختار رسمی از نیروهای مردمی است که در مواقع ضروری از قبیل بحران‌ها چه اجتماعی چه طبیعی، به عنوان بازوی کمکی نیروهای دولتی و نظامی و امنیتی وارد عمل می‌شود.

توسعه پایدار: به طور کلی، توسعه پایدار به عنوان یک چارچوب تلفیقی برای اهداف اجتماعی، اقتصادی و زیست‌محیطی شناخته می‌شود. بر اساس این تعریف، برای توسعه پایدار سه دسته هدف و سه بعد اجتماعی، اقتصادی و زیست‌محیطی قائل‌اند که این ابعاد، با محیط‌های اجتماعی، اقتصادی و طبیعی (اکولوژیکی) در تعامل مستمر قرار دارند. مفهوم توسعه پایدار بر این واقعیت تأکید دارد که ملاحظات زیست‌محیطی می‌تواند و باید در فرآیندهای اقتصادی مدنظر قرار گیرد. این ملاحظات شامل ایجاد محیطی متعادل و منطقی است که در آن ادعای توسعه با هدف ارتقاء کیفیت تمام جنبه‌های زندگی، مورد سنجش و ارزیابی قرار می‌گیرد. از منظر عملی، توسعه پایدار به معنای تلفیق و هماهنگی اهداف اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی است به گونه‌ای که رفاه نسل حاضر حداکثر شود، بدون آنکه توانایی نسل‌های آینده در پاسخگویی به نیازهای خود کاهش یابد. (مehشواری، ۱۳۷۸: ۶۱).

کمیسیون جهانی محیط زیست و توسعه، که برای نخستین بار اصطلاح توسعه پایدار را مطرح نمود، آن را به گونه‌ای تعریف کرده است که نیازهای فعلی انسان‌ها را برآورده سازد، بدون آنکه توانایی نسل‌های آتی برای تأمین نیازهای خود به خطر بیفتد (OECD، ۲۰۰۱: ۱۴).

امنیت^۱: امنیت از منظر لغوی به معنای در امان بودن، آرامش، بی‌هراسی و فقدان بیم و نگرانی است. (معین، ۱۳۷۵، ۳۵۴/۱). واژه امنیت ریشه در کلمه «امن» دارد و مشتقات آن همچون «ایمان» و «ایمنی» بیانگر اطمینان و آرامش در برابر خطر، تهدید و اضطراب هستند. این مفهوم شامل دو جنبه اصلی است: بعد ایجابی که به حضور آرامش و اطمینان اشاره دارد و بعد سلبی که به فقدان تهدید، نگرانی و ترس مرتبط است. از دیدگاه اصطلاحی، امنیت در بعد عینی به معنای نبود تهدید نسبت به ارزش‌ها، منافع و اهداف یک جامعه یا کشور است و در بعد ذهنی به معنای فقدان ترس از آسیب یا تعرض به این بنیان‌ها است. به عبارت دیگر، امنیت در حوزه سیاسی و ملی به توانایی کشور در شناسایی، مدیریت و دفع تهدیدات خارجی علیه حیات سیاسی، منافع و اهداف ملی خود اشاره دارد (لطفی مرزناکی، ۱۳۹۴: ۱۵).

امنیت به عنوان یک وضعیت بنیادین، به مفهوم حفاظت از یک فرد، اجتماع، ملت و یک حوزه سرزمینی در برابر هرگونه آسیب‌رسانی بیرونی (تهدیدات خارجی) تعریف می‌شود و به مثابه نقطه مقابل و رفع‌کننده مفهوم «تهدید» قلمداد می‌گردد. هر دولتی که موفق به خنثی‌سازی و از بین بردن مخاطرات بالقوه و بالفعل گردد، به ثبات و ایمنی (امنیت) دست یافته است. این مفهوم در ادبیات سیاسی و حقوقی در سطوح مختلفی مانند امنیت فردی، امنیت اجتماعی، امنیت ملی و امنیت بین‌المللی مورد استفاده و بررسی قرار می‌گیرد. در نهایت، می‌توان امنیت را به عنوان مصون ماندن و ایمن‌سازی یک شخص، گروه یا ملت در برابر تعدی و تجاوز به حقوق مشروع و پذیرفته شده آنان تلقی نمود. این ایمنی و حراست ابعاد گوناگونی را شامل می‌شود که در دو حیطه کلی جسمانی (مادی) و روانی-فکری (معنوی) قابل تفکیک است.

ژئوپلیتیک^۱: برنارد کوهن^۲ در کتاب ژئوپلیتیک نظام جهانی، ژئوپلیتیک را تحلیل تعامل میان زمینه‌های جغرافیایی و دیدگاه‌های مرتبط با آن از یک سو و فرایندهای سیاسی از سوی دیگر می‌داند. (کوهن، ۱۳۸۷: ۴۳). فرهنگ‌نامه آکسفورد، اصطلاح ژئوپلیتیک را این گونه تعریف کرده است که ژئوپلیتیک عبارت است از مطالعه چگونگی تأثیرپذیری سیاست‌ها از عوامل جغرافیایی. (Cowie, ۱۹۸۹: ۵۱۵). فرهنگ‌نامه وبستر نیز ژئوپلیتیک را این گونه تعریف کرده است: «تأثیر عوامل جغرافیایی، اقتصادی و جمعیتی بر سیاست‌ها، به ویژه سیاست خارجی کشور» (حافظ‌نیا، ۱۳۸۵: ۲۷).

تعریف ژئوپلیتیک از دیدگاه عزت‌الله عزتی: «ژئوپلیتیک عبارت است از درک واقعیت‌های محیط جغرافیایی به منظور دستیابی به قدرت، به نحوی که بتوان در بالاترین سطح وارد بازی جهانی شد و منافع ملی و حیات ملی را حفظ کرد؛ به عبارت دیگر ژئوپلیتیک، علم کشف روابط محیط جغرافیایی و تأثیر آن بر سرنوشت سیاسی ملل است.» (عزتی، ۱۳۹۷: ۶).

تعریف ژئوپلیتیک از دیدگاه محمدرضا حافظ‌نیا: «ژئوپلیتیک عبارت است از علم مطالعه روابط متقابل جغرافیا، قدرت و سیاست و کنش‌های ناشی از ترکیب آن‌ها با یکدیگر» (حافظ‌نیا، ۱۳۸۵: ۳۶).

برای ساخت نظریه تحلیلی این تحقیق، چارچوبی چندلایه ارائه می‌کنیم که از تلفیق نظریه‌های ژئوپلیتیک کلاسیک، نظریه توسعه منطقه‌ای و نظریه امنیت منطقه‌ای تشکیل شده است.

نظریه ژئوپلیتیک کلاسیک و مدرن: در دیدگاه کلاسیک ژئوپلیتیک (مکیندر، ماهان و سوارسکی)، کنترل موقعیت جغرافیایی، دسترسی به دریاها فضا و مسیرهای ترانزیتی، و منابع طبیعی مهم‌ترین عوامل قدرت محسوب می‌شوند. بر این اساس، کشورها یا مناطق با موقعیت

۱. Geopolitics

۲. Saul B. Cohen

برتر می‌توانند نفوذ و تأثیر بیشتری در تعاملات منطقه‌ای داشته باشند. منطقه جنوب شرق جمهوری اسلامی ایران با مجاورت به دریای عمان و دسترسی به کریدورهای ترانزیتی در این معنا یک منطقه استراتژیک است، اما از دیدگاه مدرن‌تر، قدرت ژئوپلیتیکی نه فقط در موقعیت، بلکه در توان بهره‌برداری از آن است. این مورد شامل زیرساخت، سرمایه‌گذاری، امنیت و سیاست خارجی هوشمندانه است. در این رویکرد، اگر منطقه‌ای موقعیت خوبی داشته باشد اما فاقد مدیریت، زیرساخت و امنیت باشد، آن موقعیت به یک نقطه ضعف تبدیل می‌شود.

نظریه توسعه منطقه‌ای و فضایی: نظریه‌هایی مانند «قطب رشد» و «فضاهای محوری» بیان می‌کنند که تمرکز سرمایه‌گذاری و رشد در نقاط کلیدی می‌تواند اثر موجی به سایر نقاط نامتوازن اطراف داشته باشد. منطقه جنوب شرق ایران اگر به عنوان قطبی ترانزیتی یا اقتصادی فعال شود، می‌تواند موتور رشد منطقه‌ای باشد، اما این امر مستلزم سیاست‌گذاری هماهنگ، سرمایه‌گذاری زیرساختی و امنیت مؤثر است.

نظریه امنیت منطقه‌ای: در نظریه امنیت منطقه‌ای، امنیت پایدار نیازمند ترکیب امنیت سخت و نرم است. امنیت سخت شامل مرز، نیروی نظامی، کنترل تهدیدات بین‌المللی است؛ امنیت نرم شامل امنیت اقتصادی، اجتماعی و اعتماد متقابل است. در مناطق مرزی، اگر امنیت سخت برقرار باشد، اما مردم احساس محرومیت کنند، نارضایتی امنیت نرم را تضعیف می‌کند و بالعکس.

چارچوب تحلیلی: با ترکیب این نظریه‌ها، پنج قلمرو مؤثر ژئوپلیتیکی که بر توسعه و امنیت منطقه تأثیرگذارند به شرح زیر بیان می‌شود:

الف) موقعیت و دسترسی: نزدیکی به مسیرهای ترانزیتی زمینی و دریایی؛ دسترسی به آب‌های آزاد؛ منطقه مرزی حساس یا لغزان؛ نقش کریدورهای منطقه‌ای

- ب) منابع و ژئواکونومیک: ذخایر معدنی؛ ظرفیت انرژی تجدیدپذیر؛ زیرساخت حمل و نقل و بنادر؛ سرمایه‌گذاری داخلی و خارجی
- ج) جامعه و فرهنگ: تنوع قومی و مذهبی؛ انسجام اجتماعی و سرمایه اجتماعی؛ مشارکت بومی و مدیریت محلی و ادراک عدالت و محرومیت
- د) امنیت مرزی و نظم منطقه‌ای: کنترل مرز؛ قاچاق کالا و مواد مخدر؛ گروه‌های مسلح محلی و ناپایداری در کشورهای همسایه
- ه) روابط منطقه‌ای و سیاست خارجی: تعامل با کشورهای همسایه؛ توافقات ترانزیتی؛ رقابت بازیگران منطقه‌ای و فشارهای بین‌المللی و دیپلماسی مرزی

موقعیت و دسترسی	منابع و ژئواکونومیک	جامعه و فرهنگ	امنیت مرزی و نظم منطقه‌ای	روابط منطقه‌ای و سیاست خارجی
- نزدیکی به مسیرهای ترانزیتی زمینی و دریایی - دسترسی به آب‌های آزاد - منطقه مرزی حساس یا لغزان	- ذخایر معدنی - ظرفیت انرژی تجدیدپذیر - زیرساخت حمل و نقل و بنادر - سرمایه‌گذاری داخلی و خارجی	- تنوع قومی و مذهبی - انسجام اجتماعی و سرمایه اجتماعی - مشارکت بومی و مدیریت محلی - ادراک عدالت و محرومیت	- کنترل مرز - قاچاق کالا و مواد مخدر - گروه‌های مسلح محلی - ناپایداری در کشورهای همسایه	- تعامل با کشورهای همسایه - توافقات ترانزیتی - رقابت بازیگران منطقه‌ای و فشارهای بین‌المللی - دیپلماسی مرزی

پنج قلمرو مؤثر ژئوپلیتیکی بر توسعه و امنیت منطقه (نگارش نویسنده)

در این چارچوب، هر قلمرو دارای زیرشاخص‌هایی است که باید استخراج و وزن‌دهی شوند. همچنین مدل پیشنهادی باید تعامل میان قلمروها را بازتاب دهد؛ مثلاً منابع ژئواکونومیک تنها در صورتی بهره‌برداری می‌شوند که امنیت مرزی تأمین شود، و تعامل منطقه‌ای مؤثر تنها در بستر زیرساخت و اعتماد منطقه‌ای می‌تواند تحقق یابد.

در تحلیل یافته‌ها، با نگاه سیستمیک به این قلمروها نگرینسته و مؤلفه‌های کلیدی را استخراج و سپس چارچوب وزن‌دهی و اولویت‌بندی ارائه خواهد شد تا سیاست‌گذاران بتوانند منابع محدود را به مؤثرترین بخش‌ها متمرکز کنند.

روش‌شناسی تحقیق

این پژوهش از نظر نوع، کاربردی است؛ زیرا به دنبال شناسایی و تبیین عوامل ژئوپلیتیکی مؤثر بر توسعه، پیشرفت همه‌جانبه و امنیت پایدار در منطقه جنوب شرق ایران است. رویکرد تحقیق کیفی بوده و روش مورد استفاده، توصیفی-تحلیلی است. برای جمع‌آوری داده‌ها از روش کتابخانه‌ای، شامل مطالعه اسنادی و فیش‌برداری از مقالات علمی و پژوهشی معتبر فارسی، استفاده شده است. قلمرو مکانی پژوهش، مرزهای جنوب شرقی ایران است.

تجزیه و تحلیل و یافته‌های تحقیق

در این بخش، با تحلیل محتوایی منابع و ادبیات موجود، به بررسی دقیق هر قلمرو و استخراج عوامل اساسی پرداخته خواهد شد.

۱. قلمرو موقعیت و دسترسی: موقعیت جغرافیایی منطقه جنوب شرق جمهوری اسلامی ایران یکی از نقاط قوت ژئوپلیتیکی کشور است. نزدیکی به آب‌های آزاد از راه دریای عمان و امکان برقراری ارتباط دریایی-زمینی، کریدور میان ایران و جنوب آسیا را فراهم می‌کند. این مهم را پژوهش‌هایی مانند «تحلیل ظرفیت‌های ژئوپلیتیک سواحل جنوب شرق ایران» بیان داشته‌اند. دکتر حافظ‌نیا و دکتر رومینا در این پژوهش بیان داشته که موقعیت جغرافیایی یک کشور می‌تواند تأثیرات متفاوتی بر توان ملی و رفتارهای سیاست‌گذاری آن داشته باشد. همچنین، شناخت جایگاه جغرافیایی نواحی مختلف در داخل کشور می‌تواند به‌طور مستقیم بر تحقق منافع ملی اثرگذار باشد. منطقه جنوب شرق جمهوری اسلامی ایران با برخورداری از ظرفیت‌های ژئوپلیتیکی برجسته در حوزه‌های اقتصادی، امنیتی، دسترسی‌های ترابری و ارتباطات منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای، نقش مؤثری در تولید قدرت ملی ایفا می‌کند؛ اما این ظرفیت‌ها تاکنون مغفول مانده‌اند. با وجود این ویژگی‌های متمایز که در سایر مناطق کشور کمتر مشاهده می‌شوند، این منطقه همچنان از نظر شاخص‌های اقتصادی، اجتماعی و محیطی جزو عقب‌مانده‌ترین مناطق ایران به شمار می‌رود. از این‌رو، توسعه پایدار و آینده‌نگر کشور مستلزم طراحی سیاست‌های راهبردی و بهره‌برداری بهینه از توانمندی‌های

منحصربه‌فرد این ناحیه به‌ویژه با توجه به موقعیت استراتژیک و ساحلی آن در مجاورت دریای عمان است (حافظ نیا و رومینا، ۱۳۸۴: ۶۵).

همچنین در پژوهش دیگر با عنوان «تأثیر موقعیت ژئوپلیتیک بر راهبرد ملی (جنوب شرق)» نشان داده شده که راهبرد کشور هنوز در تطابق کامل با ظرفیت منطقه جنوب شرق نیست، اما در واقعیت، زیرساخت حمل و نقل زمینی و دریایی منطقه ضعیف است. مسیرهای ترانزیتی بین‌المللی مانند مسیر ایران، پاکستان و چین اگرچه برنامه‌ریزی شده‌اند، اما تأخیر در توسعه راه‌ها و بنادر و نگرانی امنیتی مانع بهره‌برداری کامل شده است. از طرف دیگر، برخی از مرزها حالت لغزانی دارند که تسهیل‌کننده عبور غیرقانونی کالا و افراد است و امنیت منطقه را تهدید می‌کند. این وضعیت نشان می‌دهد که موقعیت ژئوپلیتیکی بالقوه اگر همراه با زیرساخت، امنیت و دیپلماسی منطقه‌ای نشود، کارکرد مؤثری نخواهد داشت.

۲. قلمرو منابع و ژئواکونومیک: منطقه جنوب شرق جمهوری اسلامی ایران دارای ظرفیت‌های معدنی اعم از فلزات سبک و سنگین، مواد معدنی مختلف، و زمین‌هایی با توان برای انرژی خورشیدی و بادی است. مقاله «بایستگی‌های ژئواکونومیک توسعه منطقه جنوب شرق ایران» به بررسی این ظرفیت‌ها پرداخته و بیان می‌کند این منطقه دارای پتانسیل‌های عظیم اقتصادی است که کمتر بهره‌برداری شده‌اند، اما بهره‌برداری مطلوب نیازمند سرمایه‌گذاری امن، قوانین حمایتی، مدیریت ریسک و زیرساخت لجستیکی مناسب است. در شرایطی که ناامنی مرزی گسترده باشد، سرمایه‌گذاران ریسک کار را بالا ارزیابی می‌کنند و پروژه‌ها متوقف می‌شوند. بنابراین منابع ژئواکونومیک تنها در بستر امنیت و اعتماد قابل تحقق‌اند (خلیلی، ۱۳۹۹: ۵۶).

۳. قلمرو جامعه و فرهنگ: تنوع قومی و مذهبی استان سیستان و بلوچستان یکی از ویژگی‌های برجسته منطقه است. این تنوع اگر با سیاست‌های توسعه عادلانه و مشارکت محلی همراه نشود، ممکن است به منبع تنش تبدیل شود. مطالعه «مسائل ژئوپلیتیکی مؤثر

بر همگرایی قومی-مذهبی» نشان می‌دهد که اگر ظرفیت ژئوپلیتیکی منطقه به خدمت همگرایی قومی درآید، می‌تواند به امنیت پایدار کمک کند.

همچنین ادراک محرومیت منطقه نسبت به مرکز، احساس تبعیض و فاصله از سیاست‌گذاری مرکزی، سرمایه اجتماعی را تضعیف می‌کند. مردم ممکن است نسبت به سیاست‌های امنیتی یا طرح‌های توسعه‌ای بی‌اعتماد شوند. این نارضایتی اجتماعی می‌تواند پدیده‌های هویتی را فعال کند و فضای مقاومت محلی را تشدید کند (جهان‌تیغ، ۱۴۰۰: ۶۷).

۴. قلمرو امنیت مرزی و نظم منطقه‌ای: منطقه جنوب شرق کشور با تهدیداتی مانند قاچاق کالا، مواد مخدر، ترانزیت غیرقانونی و فعالیت گروه‌های تروریستی مواجه است. مقاله «تحولات ژئوپلیتیکی و امنیت مرزها با تأکید بر جنوب شرق ایران» بیان می‌کند که حضور گروه‌های تروریستی و ضعف تسلط پاکستان و افغانستان بر مرزهایشان از عوامل مهم تأثیرگذار بر امنیت این منطقه هستند. یکی از مثال‌های عینی، حرکت‌های گروه تروریستی جیش‌الظلم و دیگر گروه‌های تروریستی در استان سیستان و بلوچستان است. این پدیده به همراه ناامنی پیرامونی در کشورهای همسایه به تهدیدی برای ثبات منطقه تبدیل شده است. در این قلمرو، حتی اگر سایر مؤلفه‌ها قوی باشند، اگر نظم مرزی تثبیت نشده باشد، کل ساز و کار توسعه و امنیت منطقه دچار زلزله خواهد شد (ابراهیم‌زاده، ۱۳۹۹: ۱۴۸).

۵. قلمرو روابط منطقه‌ای و سیاست خارجی: تعامل با کشورهای همسایه و نحوه قرارگیری منطقه در معادلات ژئوپلیتیکی منطقه‌ای و جهانی می‌تواند ظرفیت یا تهدید باشد. در منطقه مکران و مرز ایران و پاکستان، پروژه‌های ترانزیتی و توافقات همکاری منطقه‌ای می‌توانند فرصت بزرگی باشند، اما اگر سیاست خارجی ایران نتواند این تعاملات را به صورت متوازن پیش ببرد، ممکن است منطقه تحت فشار رقابت بازیگران خارجی قرار گیرد. همچنین تحریم‌ها، فشارهای بین‌المللی و مداخلات قدرت‌های فرامنطقه‌ای می‌تواند محدودکننده باشد. برای مثال، پروژه‌های سرمایه‌گذاری مشترک ممکن است به دلیل فشارهای بین‌المللی به تعویق بیفتند یا از نظر امنیتی به چالش کشیده شوند. تعامل میان قلمروها و استخراج عوامل

کلیدی: با نگاه تحلیلی سیستمی، تعامل میان این قلمروها نقطه تمایز اصلی این پژوهش با سایر پژوهش‌های انجام شده در این حوزه است. برخی از الگوهای مهم تعامل عبارت‌اند از:

- منابع ژئواکونومیک بدون امنیت مرزی قابل بهره‌برداری نیستند؛ زیرساخت‌های حمل و نقل و بنادر تنها زمانی ارزش افزوده دارند که در فضایی امن قرار گیرند؛ مشارکت محلی و اعتماد اجتماعی باعث تقویت امنیت نرم می‌شود و امکان پذیرش سیاست‌های توسعه‌ای را افزایش می‌دهد؛ تعامل منطقه‌ای مؤثر زمانی است که زیرساخت، امنیت و دیپلماسی منطقه‌ای با هم هماهنگ باشند و در نهایت فشارهای خارجی اگر بدون تأمین امنیت و توان داخلی مواجه شوند، می‌توانند منطقه را دچار آشفتگی کنند.

بر این اساس، عوامل ژئوپلیتیکی کلیدی منطقه جنوب شرق جمهوری اسلامی ایران عبارت‌اند از: وجود و توسعه کریدورهای ترانزیتی منطقه‌ای؛ زیرساخت لجستیکی قوی شامل راه، راه‌آهن و بنادر؛ منابع معدنی و توان انرژی تجدیدپذیر منطقه‌ای؛ امنیت مرزها و کنترل قاچاق؛ ناپایداری امنیتی در کشورهای همسایه؛ انسجام اجتماعی، سرمایه اجتماعی و مشارکت محلی؛ رویکرد تعامل منطقه‌ای و توافقات ترانزیتی؛ فشار و نفوذ بازیگران منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای؛ حکمرانی منطقه‌ای داخلی و هم‌سویی سیاسی و قوانین حمایتی سرمایه‌گذاری، مدیریت ریسک و تضمین امنیت پروژه‌ها.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف شناسایی عوامل ژئوپلیتیکی مؤثر بر توسعه همه‌جانبه و امنیت پایدار در منطقه جنوب شرق ایران، با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و رویکرد کیفی بر مبنای مطالعه اسناد علمی، به نتایجی دست یافت که به اختصار در این بخش مرور می‌شوند. ابتدا باید تأکید شود که منطقه جنوب شرق جمهوری اسلامی ایران از منظر ژئوپلیتیکی دارای ظرفیت‌هایی ممتاز از جمله دسترسی به آب‌های آزاد، مجاورت با مسیرهای ترانزیتی بین‌المللی و منابع طبیعی است، اما این ظرفیت‌ها تا کنون به صورت کامل مورد بهره‌برداری قرار نگرفته‌اند. دلیل این است که تنها داشتن موقعیت ژئوپلیتیکی کافی نیست؛ زیرساخت، امنیت،

دولت کارآمد، مشارکت محلی و تعامل منطقه‌ای هماهنگ نیز ضروری هستند. در قلمرو موقعیت و دسترسی، اگرچه منطقه با امکان اتصال به مسیرهای بین‌المللی مواجه است، اما ضعف در راه‌ها، تأخیر در توسعه بنادر و عدم وجود امنیت کافی در مرزهای خاکی و آبی سبب شده این ظرفیت به عنوان یک فرصت بالقوه باقی بماند. لذا تقویت زیرساخت و تثبیت امنیت مرزی، امری راهبردی است. در قلمرو منابع و ژئواکونومیک، منطقه جنوب شرق کشور دارای ذخایر معدنی غنی و توان بالقوه انرژی‌های تجدیدپذیر است، اما موانع سرمایه‌گذاری، نبود تضمین امنیت پروژه‌ها، قوانین ناکافی حمایت‌کننده و مشکلات مدیریتی سبب شده که این منابع کمتر مورد بهره‌برداری واقع شوند. در نتیجه، تأکید بر قانون‌گذاری حمایتی، تضمین امنیت سرمایه و انگیزه‌دهی اقتصادی بسیار حیاتی است. در قلمرو اجتماعی و فرهنگی، تنوع قومی و مذهبی اگر به نحو مطلوب مدیریت نشود، ممکن است به عامل تنش تبدیل شود. ادراک محرومیت و فاصله از مرکز، می‌تواند سرمایه اجتماعی را تضعیف کند و منجر به بی‌اعتمادی مردم به سیاست‌ها شود. در مقابل، اگر مشارکت مردم و مدیریت محلی تقویت شود، امنیت نرم و پذیرش سیاست‌ها افزایش خواهد یافت. در قلمرو امنیت مرزی، موضوعاتی مانند قاچاق، گروه‌های تروریستی و ناپایداری در کشورهای همسایه تهدیدی جدی برای ثبات منطقه‌ای هستند. حتی اگر سایر مؤلفه‌ها قوی باشند، اگر نظم مرزی تأمین نشود، توسعه منطقه آسیب خواهد دید.

در قلمرو روابط منطقه‌ای و سیاست خارجی، تعامل متوازن و قدرتمند با کشورهای مانند پاکستان و افغانستان و دیگر بازیگران فرامنطقه‌ای مانند چین می‌تواند ظرفیت منطقه را تقویت کند، اما اگر راهبرد ایران در تعامل منطقه‌ای ناتوان باشد یا تحت فشار بین‌المللی قرار گیرد، ممکن است منطقه تحت تأثیر منفی قرار گیرد.

نکته کلیدی که از این پژوهش برمی‌آید، اهمیت تعامل بین قلمروها است. یک منطقه برای شکوفایی نیاز دارد که امنیت، توسعه اقتصادی، مشارکت اجتماعی و تعامل منطقه‌ای هم‌زمان وجود داشته باشند. تمرکز تنها بر یکی از این ابعاد ممکن است منجر به شکست سیاست

شود. در عمل، در سیاست‌گذاری منطقه‌ای باید مؤلفه‌ها اولویت‌بندی شوند. برآورد اولیه نشان می‌دهد که مؤلفه امنیت مرز و زیرساخت ترانزیتی باید در اولویت قرار گیرند؛ سپس انسجام اجتماعی، مدیریت محلی و تعامل منطقه‌ای به ترتیب اهمیت دارند و مؤلفه‌هایی مانند سیاست خارجی و تأثیرات بین‌المللی باید پشتیبان سایر قلمروها باشند. از دید سیاست‌گذاری، مهم است که دولت مرکزی و نهادهای محلی همکاری کنند، نه اینکه با نگاه جزیره‌ای اقدامات انجام شود. پروژه‌های امنیتی و توسعه‌ای باید به موازات هم طراحی شوند. به علاوه، مردم محلی در فرآیند تصمیم‌گیری مشارکت داده شوند تا سیاست‌ها پذیرفتنی و پایداری داشته باشند. در نهایت، اگرچه چالش‌های زیادی در راه است، اما اگر سیاست‌گذاران به تعامل و تلفیق مؤلفه‌ها اعتماد کنند و از ظرفیت ژئوپلیتیک منطقه هوشمندانه بهره ببرند، منطقه جنوب شرق کشور می‌تواند نه یک منطقه حاشیه‌ای بلکه یک کانون رشد، امنیت و تأثیرگذاری منطقه‌ای شود. این تغییر نه فقط منافع منطقه‌ای، بلکه در تقویت موقعیت ملی و امنیت کل کشور نیز مؤثر خواهد بود.

منابع

- امام خمینی، روح‌الله، (۱۳۶۱). صحیفه نور، جلد ۲۱. تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ابراهیم زاده، عیسی، (۱۳۹۹). تحولات ژئوپلیتیکی و امنیت مرزها با تاکید بر جنوب شرق ایران. فصلنامه محیط شناسی راهبردی ج.ا.ایران. دوره ۴، شماره ۱.
- بزرگ‌زاده، مهدی، (۱۳۷۷). بررسی نظام آموزش بسیج به لحاظ تأثیرگذاری بر امنیت ملی. تهران: دانشگاه امام حسین (ع).
- جهان تیغ، رضا، (۱۴۰۰). بررسی عوامل ژئوپلیتیکی مؤثر بر همگرایی قومی-مذهبی منطقه‌ی جنوب شرق کشور به منظور ایفای نقش مهم ایران در گذر از پیچ تاریخی بزرگ. فصلنامه مطالعات جنگ. دوره ۳، شماره ۱۱.
- حافظ نیا، محمدرضا و رومینا، ابراهیم، (۱۳۸۴). تحلیل ظرفیت های ژئوپلیتیک سواحل جنوب شرق ایران در راستای منافع ملی (فضای مورد غفلت). فصلنامه جغرافیا و توسعه. دوره ۳.
- خلیلی، محسن، (۱۳۹۰). بایستگی‌های ژئواکونومیک توسعه منطقه جنوب شرق ایران. فصلنامه روابط خارجی. دوره ۳ شماره ۴.
- عزتی، عزت‌الله، (۱۳۹۷). ژئوپلیتیک در قرن بیست‌ویکم. تهران، سمت، چاپ هفتم.
- کوهن، سائول برنارد، (۱۳۸۷). ژئوپلیتیک نظام جهانی. ترجمه عباس کاردان. انتشارات ابرار معاصر تهران، چاپ اول.
- لطفی مرزناکی، رحمان، (۱۳۹۴). دفاع هوشمند در اندیشه امام خامنه‌ای (مدظله العالی). تهران، انتشارات آوای سبحان.
- مهشواری، شهین، (۱۳۷۸). توسعه پایدار و مدیریت دولتی در هند. فصلنامه مدیریت توسعه. مجموعه نهم.
- نیل‌فروشان، عباس، نقی‌زاده، حمید، جوانمرد، محمد و جواهری، مهدی. (۱۳۷۹). نقش و کارکرد بسیج در تحقق انتظام ملی و امنیت داخلی. فصلنامه علمی مطالعات دفاع مقدس. دوره ۸، شماره ۳.

